

ISTORIE

Oliver Jens Schmitt (n. 1973) predă istorie sud-est-europeană la Universitatea din Viena. Temele sale de cercetare privesc, printre altele, fascismul în Europa de Est, cu accent pe România, societățile urbane din estul Mediteranei în secolul al XIX-lea, societatea și politica în Imperiul Otoman târziu, evoluțiile socioculturale din spațiul albanez, istoria imperiului maritim al Veneției sau istoria Balcanilor în Evul Mediu târziu. Între anii 2017 și 2022 a fost președintele Secției de Filozofie și Istorie a Academiei Austriece de Științe. Din 2017 este director științific la Institutul pentru Studiul Monarhiei Habsburgice și al Balcanilor din cadrul Academiei Austriece de Științe. Printre cărțile sale, traduse în mai multe limbi, se numără: *Kosovo: Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft* (*Kosovo: Scurtă istorie a unui ținut central-balcanic*, 2008), *Skanderbeg: Der neue Alexander auf dem Balkan* (*Skanderbeg: Noul Alexandru din Balcani*, 2009, tr. rom. 2014), *Die Albaner: Eine Geschichte zwischen Orient und Okzident* (*Albanezii: O istorie între Orient și Occident*, 2012) și, împreună cu Bernd J. Fischer, *A Concise History of Albania*, 2022. Editura Humanitas a publicat mai multe lucrări ale sale, traduse din limba germană: *Corneliu Zelea Codreanu: Ascensiunea și căderea „Căpitanului”* (2018), *România în 100 de ani. Bilanțul unui veac de istorie* (2018) și *Balcanii în secolul XX: O istorie postimperială* (2022).

OLIVER JENS
SCHMITT

**BISERICA DE STAT
SAU BISERICA ÎN STAT?**

**O ISTORIE
A BISERICII
ORTODOXE
ROMÂNE**

1918-2023

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Cuprins

<i>Prefață</i>	9
1. Patru tradiții instituționale ale ortodoxiei românești:	
Regat, Transilvania, Bucovina și Basarabia	31
Biserica Ortodoxă Română ca autoritate de stat.	
Biserica Ortodoxă în vechiul Regat	33
O Biserică democratică în opoziție cu statul străin:	
arhitectura bisericească a lui Andrei Șaguna	40
Bogată și autoritară: Biserica Ortodoxă din Bucovina	
austriacă sau sistemul lui Eugenie Hacman	42
Biserica în calitate de autoritate țaristă într-o regiune	
marcată de violență antisemită: Basarabia	46
2. Provocările Marii Uniri	57
Biserica de stat, sau autonomia față de stat?	
Unificarea Bisericilor regionale	59
1925: Marea Unire a Bisericii Ortodoxe Române	70
Biserica Ortodoxă Română și noul stat	76
Marea ispită: Biserica și politica din Regatul	
României Mari	80
Primul patriarh: Miron Cristea	
și capcanele marii politici	85
Revoltă împotriva noului veac: vechii-calendariști	
(stiliști) din estul României și scindarea ortodoxiei	89
Protagonistii unei „Biserici vii“	93
Un eretic tolerat de Biserică:	
Alexandru Constantin Cuza și doctrina sa	99

6 CUPRINS

Biserica Ortodoxă Română și Mișcarea Legionară sub conducerea lui Corneliu Zelea Codreanu	106
Biserica, gânditorii ortodoksiți și marea dezbateră despre identitatea românească în perioada interbelică	114
Mobilizarea laicilor. Între credința în miracole și radicalizarea politică	126
3. Sub trei dictaturi: Biserica Ortodoxă Română și regimurile dictatoriale de dreapta, 1938–1945	133
Patriarhul ca prim-ministru: Punctul culminant al simfoniei dintre Biserică și stat?	135
Realizarea modelului de stat ortodoxist? Biserica Ortodoxă Română și Statul Național-Legionar	153
Biserica în provinciile pierdute în urma Dictatului de la Viena	162
Subjugare: Biserica Ortodoxă Română și dictatura militară a lui Ion Antonescu	165
Persecuția comunităților evanghelice	172
Biserica Ortodoxă Română și Șoahul	174
4. Biserica Ortodoxă Română și dictatura comunistă, 1944–1989	188
Preluarea puterii de către comuniști. Statul comunist și Biserica	197
Biserica Ortodoxă Română la începutul Războiului Rece. Desființarea Bisericii Greco-Catolice și relația cu Biserica Ortodoxă Rusă	217
Rezistență și opoziție	237
Actorii politici bisericești din Biserica Ortodoxă Română.	253
Oportuniști și cadre de Partid: noul aparat al politicii bisericești de stat	262
Fragmentat și cu greu capabil să acționeze ca un grup unit: clerul inferior	267
Apogeul represiunii comuniste și lupta împotriva isihasmului	276
„Apostolatul social“ sau o „Biserică populară“ într-o „democrație populară“	281

„Lupta pentru pace“: Biserica Ortodoxă Română în slujba politicii externe a regimului comunist	283
Clerul în Epoca Ceaușescu	292
Regimul și Biserica: între disciplinare și ideologie ateistă	309
„Ateismul științific“ și Biserica	316
5. Biserica Ortodoxă Română după 1989	326
Revoluția din 1989 și Biserica Ortodoxă Română	331
Biserica Ortodoxă Română în primii ani ai României postrevoluționare	341
Stabilizarea politică a Bisericii: apărarea drepturilor proprii	351
Restructurarea administrativă și supradimensionarea aparatului bisericesc	355
Modernizarea mediatică, caracterul comercial și desecularizarea proprietăților bisericești	362
Biserica sub presiune	368
Biserica Ortodoxă Română și împărțirea geopolitică a lumii ortodoxe	376
Neoortodoxism, neolegionarism și populism	381
Clerul inferior	392
Biserica Ortodoxă Română în 2023	395
 O încercare de interpretare	 399
 <i>Despre această carte</i>	 409
<i>Mulțumiri</i>	423
<i>Bibliografie</i>	425
<i>Indice de nume</i>	449

Prefață

Istoria modernă a României este marcată de numeroase rupturi. Printre puținele instituții care au supraviețuit tuturor sistemelor politice, fie ele democratice, autoritare sau totalitare, reprezentând astfel un element esențial de continuitate în societatea românească, se numără Biserica Ortodoxă Română (BOR). Încă de la apariția statului român modern, aceasta și-a revendicat un rol de lider în stat și în societate, rol care a fost uneori înscris și în constituție. La rândul său, statul și elitele politice, fie ele democrat-liberale, legionaro-fasciste, ale dictaturii militare autoritare sau ale regimului comunist, și, în cele din urmă, chiar clasa conducătoare a României de după 1989, au acordat BOR o poziție importantă, uneori chiar centrală, ca pilon al sistemului politic, dar adesea și ca instanță ideologică și morală de legitimitate. Pe de o parte, BOR a beneficiat de un sprijin masiv din partea statului, iar pe de altă parte, până în 1989, a intrat sub controlul strict al acestuia. Astfel, BOR trebuie privită în primul rând ca una dintre instituțiile pe care s-a sprijinit statul român modern. Biserica, armata, poliția, școlile și sistemul fiscal erau instrumentele statului pentru a domina și moderniza țara.¹

1. Daniel Barbu, „Un paradox teologico-politic: de la atopia creștină la Biserica națională”, în Marian Pătru (coord.), *Schimbări politice și atitudini eclesiale. Studii de istorie a bisericilor din România în secolul XX*, 2022, pp. 61–84, aici pp. 65 sqq.

Având în vedere importanța primordială a BOR, nu este surprinzător faptul că rolul acesteia în relația cu statul și societatea din România a fost discutat intens în repetate rânduri. Cu toate acestea, sau poate tocmai din această cauză, spre deosebire de alte state, în România există o tradiție limitată a dezbaterii științifice privitoare la istoria Bisericii majoritare. Mulți intelectuali de marcă au văzut în Biserică o piatră de temelie a identității naționale, mulți politicieni importanți au considerat-o un partener-cheie în consolidarea puterii, iar BOR însăși nu a manifestat în nici un moment din istoria sa vreun interes pentru o cercetare științifică și obiectivă a trecutului ei.

Abia după 1989, când mulți oameni erau conștienți încă de felul în care susținuse și legitimase BOR dictatura comunistă, s-a întrezărit timp de câțiva ani, posibilitatea ca BOR să își poată asuma această responsabilitate istorică. Însă conducerea BOR, cu sprijinul unor politicieni influenți, a reușit să împiedice o lustrare a ierarhiei și, treptat, a restrâns și a împiedicat cercetarea liberă, în așa fel încât angajamentul științific critic față de trecutul recent al BOR, lipsit de tendințe apologetice, a ajuns în mare parte la un punct mort în România, cu câteva excepții. Fie și acest simplu fapt indică influența pe care BOR o deține în sfera publică. Prin reticența sa în ceea ce privește cercetarea științifică independentă, BOR nu se deosebește de alte Biserici ortodoxe sau chiar de mari părți ale Bisericii Catolice din Europa.

Dacă în prezentarea istorică ce urmează vom încerca să evaluăm importanța BOR pentru statul și societatea românească, se impun câteva considerații teoretice prealabile pentru a lămuri cititorului la ce să se aștepte. În primul rând, trebuie definit foarte bine subiectul. BOR va fi prezentată ca instituție în relația sa cu statul și societatea din România modernă.

Din punct de vedere ecleziologic și juridic, BOR este o instituție bine delimitată, care și-a dat propriile statute și

chiar a fost inclusă parțial în constituție de către stat, ca „Biserică dominantă“ până la începutul perioadei comuniste. Din punct de vedere instituțional, BOR apare astfel ca o entitate clar definită. Din perspectivă ecleziastică, BOR se consideră o Ecclesie completă, care include, în mod cert, atât clerul, cât și laicii, ceea ce este prezentat în mod repetat ca argument în dezbaterile privind responsabilitatea BOR pentru atitudinea sa față de stat. În contextul nostru, comportamentul credincioșilor joacă un rol important pentru că ei au fost nu doar cetățeni, ci și membri ai acelei națiuni românești și ortodoxe construite de teologi, gânditori apropiați Bisericii, activiști naționali și teoreticieni ai perspectivei românești asupra națiunii. Mai mult, laicii sunt actori importanți în viața bisericească internă a tradiției transilvănene în special; de altfel, în secolul XX au apărut teologii laici, care au luat poziție în probleme ecleziastice și religioase din perspectivă politică și filozofică și care au influențat imaginea și dezvoltarea BOR. Subiectul acestei cărți va fi tocmai participarea vizibilă a laicilor la viața instituțională a BOR (mai ales când este suficient de bine cercetată, ceea ce este rareori cazul).

Din punct de vedere ecleziologic, BOR s-a raportat întotdeauna la izvoarele sale spirituale și intelectuale, la Părinții Bisericii, la tradiția bizantină, la *oikonomía*, adică la modul subtil și flexibil de a face față provocărilor acestei lumi, în special celor venite din partea puterii politice, precum și la *symphonía*, la interacțiunea dintre Biserica Ortodoxă și – în mod ideal – statul ortodox, dar și la relația acesteia cu o putere de stat ostilă creștinismului, dacă se pot găsi mijloace de cooperare. Ecleziologia BOR a fost influențată în mod repetat de alte tradiții ortodoxe, în special de tradiția rusă. Acest lucru e valabil nu doar cu privire la Basarabia, ci și la abordările socio-politice sau la poziția BOR în cadrul ecumenismului, în timpul Războiului Rece. Totuși, în special în cazul explicațiilor ecleziologice, trebuie

să ne ferim de modelele explicative unilaterale – politica socială a „patriarhului roșu“ Justinian Marina (1948–1977), de exemplu, a fost alimentată atât de evoluțiile românești din perioada interbelică, cât și de ideile narodnicismului (poporanismului) rusesc din secolul al XIX-lea.¹ Tradițiile bisericești occidentale au exercitat, de asemenea, o influență puternică, fie și numai pentru că acest lucru a declanșat reacții aprige din partea BOR, în special în Transilvania multiconfesională: organizarea Bisericii Ortodoxe din Transilvania a fost influențată de protestanți, iar activismul bisericesc din perioada interbelică poate fi înțeles și ca o reacție față de *Azione cattolica*, care a dus la o creștere a mobilizării în Bisericele Greco-Catolică și Romano-Catolică.

Din punctul de vedere al istoricilor însă lucrurile sunt mult mai complicate: spre deosebire de Biserica Catolică, BOR manifestă o mare reticentă în a lua o poziție oficială asupra unor chestiuni politice, dar adesea și religios-dogmatice. Atitudinea sa față de problemele centrale ale politicii și ale societății nu este aproape niciodată determinată de enciclice sau de noi dogme, ci este adesea lăsată în domeniul vagului, al fluidului. Acest lucru îi oferă o marjă de manevră considerabilă în *realpolitik* și, de asemenea, îi oferă posibilitatea de a se realinia și de a-și justifica poziția față de anumite sisteme politice sau probleme punctuale, chiar și în retrospectivă.

Un alt aspect important este relația dintre ortodoxie și practicarea credinței. BOR, alături de alte Biserici ortodoxe,

1. *Narodniki* au fost socialiștii agrarieni ruși care au încercat să „meargă la popor“, în special în anii 1860 și 1870, cum ar fi în „Vara nebună“ (1874). Cu toate acestea, mobilizarea țăranilor de către revoluționari a eșuat complet, nu în ultimul rând din cauza antagonismului social dintre țărani și activiști, care proveneau adesea din clasele privilegiate. Aceștia din urmă s-au radicalizat parțial și s-au bazat din ce în ce mai mult pe violența teroristă, căreia i-a căzut victimă țarul Alexandru II în 1881.

are un sistem de doctrine și ritualuri bisericești precis definite. Totuși, viața Bisericii nu se limitează la acest sistem doctrinar oficial. Mai degrabă constă în practica religioasă, care este modelată de actorii bisericești individuali și de credincioși. Această practică religioasă poate să îmbogățească și să extindă sistemul oficial de practici bisericești și, în unele cazuri, să îl reinterpreteze. Se caracterizează printr-un grad ridicat de informalitate și este studiat științific, în special de către antropologi. În mod specific, aici sunt vizate pelerinajul, apariția unor noi lăcașuri de cult (de exemplu, Maglavit și Prislop), dezvoltarea culturii materiale (și, de asemenea, comerciale) în jurul acestor fenomene, importanța părinților spirituali (duhovnicii) pentru mulți credincioși care caută sfaturi și îndrumare de la ei, precum și plasarea istorică a multor duhovnici în tradiția ortodoxiei radicale și a legionarismului. Mai amintim venerarea „sfinților închisorilor“, credincioși ortodocși care au fost întemnițați în timpul comunismului și a căror canonizare este în prezent urmărită ca parte a unei culturi ortodoxe de comemorare a rezistenței față de regimul comunist. De regulă, BOR observă astfel de fenomene, dar evită să le recunoască sau să le condamne imediat; acest lucru lasă Bisericii o zonă largă de manevră, inclusiv în cazul problemelor disciplinare interne (cum ar fi comportamentul sexual nepotrivit al membrilor clerului), care sunt adesea tratate cu o indulgență considerabilă.

În cadrul BOR, ca în orice organizație mare, se pot individualiza diferiți actori și diferite interese. Prin urmare, BOR nu poate fi analizată ca un bloc monolitic; mai degrabă este important să se evidențieze diferitele niveluri și spații de acțiune: conducerea Bisericii de la București în relația sa cu metropolele regionale, care sunt puternice și astăzi, diferitele tradiții instituționale ale regiunilor istorice ale României, în special Transilvania, variatele niveluri ierarhice ale clerului, în special problema poziției clerului de mir

inferior, alături de distincția dintre clerul de mir și monahism. Menționăm și problema, centrală pentru modernitate, a participării laicilor la viața bisericească, fie că este vorba de autogovernarea Bisericii, fie de participarea la dezbaterile majore privind poziția Bisericii și a cultului ortodox în stat și societate. În cele din urmă, trebuie remarcat faptul că au existat și diverse facțiuni și grupuri de interese în cadrul grupurilor menționate mai sus, fiecare dintre acestea trebuind să fie clar numit în detaliu.

O astfel de eșalonare a obiectivelor analizei noastre oferă unele avantaje: comportamentul anumitor grupuri din cadrul clerului, de exemplu, participarea la activitatea partidelor extremiste în perioada interbelică sau susținerea regimului lui Vladimir Putin în România contemporană pot fi clar delimitate, inclusiv în contrast cu atitudinea oficială a conducerii BOR. Este posibil să se evite transferul fenomenelor specifice unor curente sau grupări individuale către întreaga BOR. Pe de altă parte, trebuie remarcat faptul că acest lucru nu încurajează o strategie prea des utilizată în dezbateri de către reprezentanții BOR, care nu asociază comportamentul deja incriminat cu instituția BOR, ci îl consideră ca ținând exclusiv de alegerea unor indivizi, exonerând astfel BOR în ansamblu.

Pentru a transpune în termeni concreți aceste probleme schițate abstract, se vor atinge aici câteva întrebări fundamentale adresate BOR, care de altfel sunt reluate mereu în spațiul public românesc: preoții legionari din cadrul BOR sunt doar un fenomen deviant, care nu are nici un fel de legătură cu Biserica, sau, dimpotrivă, sunt expresia unui curent dominant în cadrul BOR? A fost BOR compromisă definitiv de către ierarhia sa prin colaborarea cu regimul comunist? Sau se poate urma teza susținută de reprezentanții BOR, alături de intelectuali și grupuri din jurul BOR, potrivit căreia mai ales reprezentanții clerului inferior au rezistat comuniștilor și astfel au păstrat și onoarea BOR? Au asigurat ierarhii BOR

supraviețuirea BOR prin adaptare și concesiile față de guvernării comuniști, dar și prin celebrarea neîntreruptă a Liturghiei în timpul unei dictaturi atee în acele decenii? Cum s-a raportat BOR la statul constituțional democratic, la schimbările sociale și la integrarea europeană după 1989?

În orice caz, este important să stabilim cu exactitate despre cine vorbim atunci când ne ocupăm de fenomenele istorice bisericesti în interacțiunea lor cu politica și societatea. Un alt aspect semnificativ este acela de a nu analiza BOR ca pe un obiect izolat. Am menționat statul și societatea ca factori cu care BOR a interacționat mereu. Aceste unități analitice sunt mai ușor de definit decât BOR. După cum s-a menționat, relația dintre stat și BOR este determinată din punct de vedere juridic de constituțiile și legile adoptate de stat. Totuși, în acest cadru, actorii din ambele părți au o marjă largă de interpretare și de practică politică. Partenerul de dialog statal al BOR s-a schimbat radical de mai multe ori de la 1918 încoace. În ambele perioade, România nu a fost lipsită de tendințe autoritare, țara a fost caracterizată de instabilitate politică internă, discontinuitate și fragmentare politică și, nu în ultimul rând, de o corupție endemică. În ambele perioade, BOR s-a bucurat de o poziție politică solidă, clericii au participat ocazional la viața parlamentară în calitate de politicieni, partidele au curtat sprijinul BOR pentru a influența alegătorii, BOR a beneficiat instituțional, dar și material de sprijinul masiv al statului, reprezentat de partidele politice, care au văzut în BOR o entitate care putea conferi legitimitate și spori numărul de voturi. În cadrul statului, BOR a întâlnit numeroși parteneri de negociere: regele, dictatorul militar, liderii politici și ai partidelor, istorice sau ai Partidului unic regal și mai târziu comunist (Frontul Renașterii Naționale și Partidul Națiunii din timpul dictaturii regale, de scurtă durată, care erau simple marionete în comparație cu Partidul Comunist), administrația publică, în special în Ministerul Cultelor și Ministerul de

Interne, omniprezentele servicii secrete și reprezentanții lor mai mult sau mai puțin vizibili în viața bisericească.

În perioada interbelică, patriarhul s-a aflat de două ori la conducerea guvernului, o dată ca membru al regenței de trei persoane pentru regele minor Mihai (1927–1930) și apoi chiar ca prim-ministru în timpul dictaturii regale (1938–1939). După guvernul de extremă dreaptă, condus de O. Goga și A.C. Cuza, între 1938 și 1989 România a cunoscut patru tipuri diferite de dictatură: dictatura regală a lui Carol II (10 februarie 1938–6 septembrie 1940), Statul Național-Legionar – dictatura bicefală a Mișcării Legionare a lui Horia Sima (6 septembrie 1940–21/23 ianuarie 1941) și a generalului Ion Antonescu (4 septembrie 1940–14 februarie 1941), dictatura militară a mareșalului Ion Antonescu (21/23 ianuarie 1940–23 august 1944) și regimul comunist (de facto din 23 august 1944, oficial de la expulzarea regelui Mihai, la sfârșitul lui decembrie 1947, și până la căderea dictatorului Nicolae Ceaușescu, la 22 decembrie 1989). Rolul BOR s-a schimbat radical în această perioadă: între 1938 și 1944, BOR a fost văzută ca suportul ideologic al statului; după cum am menționat, patriarhul a condus chiar și guvernul pentru o scurtă perioadă și a întruchipat realizarea idealului ortodox al unei simfonii între Biserică și stat.¹ Sub comuniști, această poziție s-a deteriorat radical, BOR și-a pierdut poziția proeminentă în constituție, precum și multe proprietăți, multă influență în instituții, de la școli la armată și sănătate, trebuind să accepte desființarea multor mănăstiri și mai târziu distrugerea multor biserici, Totodată, Biserica a fost controlată și infiltrată de Securitate. Dar nici chiar sub comunism Biserica și statul nu erau separate, preoții au fost plătiți integral de stat pentru prima dată, Liturghia a fost celebrată în toată țara, ierarhii au

1. Lucian N. Leuștean, „The concept of symphonia in contemporary European Orthodoxy“, în *International Journal for the Study of the Christian Church*, nr. 11/2–3 (2011), pp. 188–202.

cooperat îndeaproape cu statul și au promovat politicile acestuia atât pe plan intern, cât și pe plan extern. Chiar și în comunism, BOR a avut un spațiu de manevră; statul nu forma o entitate monolitică, ceea ce a oferit reprezentanților BOR – în comparație cu perioada de dinainte de 1944 – posibilități, desigur limitate, de a-și negocia pozițiile față de autoritățile statului și, mai ales, față de Partidul atotputernic. Perioada comunistă poate fi împărțită cronologic în mai multe etape, care corespund, în esență, celor din istoria generală: preluarea puterii de către comuniști se corelează cu subjugarea BOR și zdrobirea Bisericii Greco-Catolice (1944–1948), acțiune care a fost susținută masiv de BOR. Ulterior, între regimul comunist și BOR s-a stabilit o nouă formă particulară de simfonie, întruchipată de colaborarea dintre figura carismatică a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej și cea a patriarhului Justinian Marina, figura care va inaugura politica BOR în comunism. Cei doi erau și prieteni apropiați.¹ În timpul domniei lui Nicolae Ceaușescu, BOR a fost transformată într-un instrument al sistemului comunist. Cu toate acestea, pe măsură ce Ceaușescu a exploatat tot mai mult naționalismul românesc ca resursă de guvernare, BOR a avut ocazia să reactiveze multe referințe

1. Ca un exemplu tipic al interpretării oficiale vezi Ion Vicovan: „Fost-a om trimis de la Dumnezeu la vreme potrivită”, în Radu Preda, Ion Vicovan (coord.), *Martiriu și memorie din România comunistă. Acta Simpozionului Internațional „Dumitru Stăniloae” 2017, 2020*, pp. 105–116, unde citim „Patriarhul Justinian este cel mai mare patriarh cu care a binecuvântat Hristos Biserica Sa din România. [...] Din fericire pentru Biserica noastră, prin rânduiala Providenței divine, el a păstorit o perioadă îndelungată și bogată în rodire în cele mai vitregi timpuri, anii de început al comunismului” (p. 116). Vezi și Radu Ciuceanu, „Istoria ca un balast”, XLVIII, „Justinian Marina, un Thomas Beckett al României”, în *Arhivele Totalitarismului*, nr. 3–4/2017, pp. 5–11. Pentru o analiză mai critică vezi Lavinia Stan, Lucian Turcescu, „Church Collaboration and Resistance under Communism Revisited: The Case of Patriarch Justinian Marina (1948–1977)”, în *Eurostudia*, nr. 10/1 (2015), pp. 75–103.